
Horváth Andor

ÉLETEINK

2. RÉSZ, 2. VÁLTOZAT

Folytatás előző lapszámunkból

A gépezet működik

A nyomtatott sajtó egészen a közelmúltig évszázados szabályok szerint működött. Mifelénk ezeket a szabályokat részben eltorzították ugyan a politikai viszonyok, a működés szakmai-műszaki oldalát tekintve azonban ugyanazok voltak, mint a szabad sajtóé tőlünk nyugatabbra. Miután ez a rendszer ma már nagyjából a múlté, érdemesnek találok felidézni abban a formában, ahogyan szerkesztőségünk alkalmazta.

A nyomtatott sajtó alapeleme a kézirat: kezdetben csakugyan kézzel írott, később írógépen előállított szöveg. A szerkesztőnek az a feladata, hogy figyelmesen elolvassa, és ha közlésre érdemesnek találja, továbbadja a rovatvezetőnek. Az ő jóváhagyásával kerül azután a főszerkesztő – vagy helyettese – elé, neki kell igent mondania rá ahhoz, hogy a kinyomtatásra szánt kéziratok közé sorolják. Ekkor a szerkesztőségi titkár asztalára kerül, aki elvégzi rajta a (még) szükséges nyelvhelyességi korrekciókat (értsd: közpon-

Horváth Andor halála után a fia, Horváth Péter befejezetlen, vagy fogalmazunk inkább így: végleges formába még nem öntött dokumentumokat talált édesapja számítógépén. Ezek egyikéből, az *Emlékiratokból* közöltünk három részletet – az első kettőt a júniusi, illetve az októberi számban. A szemelvényeket úgy jelentettük meg, ahogy szerzőjük elmentette őket, ezért a kézirat helyenként hiányos – ezt a szövegben jeleztük.

A publikálást a Szekuritátéra vonatkozó résszel kezdtük, ez tűnt ugyanis a legérdekesebbnek. Ezt *A Hétről* szóló visszaemlékezés követte, most ennek a második része következik, s ezzel a *Látó* lezárja az emlékirat közlését. A Horváth Andor emlékére rendezett konferencia kötetében a teljes anyag napvilágot lát.

Köszönjük Horváth Péternek és Biró Annamáriának, a Magyar Irodalomtudományi Intézet adjunktusának, hogy rendelkezésünkre bocsátották a szöveget.

tozás), és miután ráírja a nyomdásznak szánt utasításokat (betűtípus), elküldi a kéziratot a nyomdába. A nyomdászok egyikének az a dolga, hogy a kéziratot a szedőgépen kiszedje. Így készül az a „kutyanyelv”, amely visszajut a szerkesztőségbe, ahol a korrektornak azért kell figyelmesen elolvasnia, hogy a szedés közben esetleg elkövetett hibákat észrevegye és kijavítsa.

Miután eldől, hogy a kiszedett kéziratok közül melyik kerül egyik vagy másik oldalra, a lap grafikai szerkesztője elkészíti az oldalak tervrajzát (makkettjét). Ekkor lép színre a nyomdában a tördelőszerkesztő: az előtte fekvő „tepsi”-be (ami az oldallal egyező méretű acélkeret) beilleszti a korábban kiszedett szöveg ólombetűit. Munkája nagy hozzáértést igényel, mivel az adott keret kitöltetlenül nem maradhat, de fölös sorokat sem tud befogadni. (Utóbbi esetben a szövegből „húzni” kell.) Ha az elkészült keretet nyomdafestékkel bekeni, megfelelő méretű papírlap ráhelyezésével levonatot készíthet (nem is egyet, hanem többet), amely mintegy a kinyomtatandó oldal előképe. Az oldal-levonat címzettjei közé tartozik a cenzor és a „tisztafej”. Így hívják azt a szerkesztőt, aki utolsóként olvassa az oldalt kinyomtatás előtt, amikor a netán még fel nem fedezett hibákat ki lehet javítani.

Ennek az egész folyamatnak az irányítása és nyomon követése a szerkesztőségi főtitkár feladata. A „tisztafejek” munkájának lezárultával ő írja rá egyenként minden oldalra, hogy „nyomdakész” („bun de tipar”, rövidítve: BT). Ezek után – persze csakis a cenzorral történt előzetes egyeztetést követően – indulhat a nyomdagép. Nem telik sok időbe, és a főtitkár – meg persze a vele együtt várakozó többi kolléga – kézbe veheti a frissen kinyomtatott lapot. Hétről hétre ismétlődő, mégis mindig izgatottan várt, örömteli esemény!

Lapunk esetében erre az eseményre csütörtök délután került sor. A vezetőség tagjai számára, ha korábban elhagyták a szerkesztőséget, a sofőr hazavitte a friss lapszámot.

A péntek délelőttönként tartott szerkesztőségi értekezlet lapelemzéssel kezdődött, majd a következő heti lapszám megtervezésével folytatódott. Ilyenkor a rovatvezetők előadták, milyen írások kerülnének a megfelelő oldalakra, röviden ismertették is őket. Színkritikáról vagy kiállítási beszámolóról olykor csak azt lehetett tudni, ki lesz a szerzője, maga a szöveg azonban csak később készült el. A tervezés elmaradhatatlan része volt a belpolitikai kommentár témájának és szerzőjének kijelölése.

A munkafolyamat gördülékenysége érdekében a kéziratok leadási határideje kedd délben lejárt (ez a „lapzárta”). Kivételes esetekben szerdán, sőt még csütörtökön reggel is küldhettünk kiszedendő kéziratot a nyomdába.

Ami a lapelmezést illeti: kezdettől fogva nagyon komolyan vett eseménye volt a szerkesztőségi életnek. A megjelent írások bírálata nemcsak a szerzőt érintette, hanem a szerkesztőt is, aki vállalta érte a felelősséget. Az észrevételek kiterjedtek ugyan a szövegek stílusára, nyelvhelyességére is, ám döntően mégis azok tartalmára, mondanivalójára vonatkoztak. Nem egy esetben a vita azzal zárult, hogy egy vagy más okból hiba volt megjelentetni.

Hosszú hónapokba telt, amíg megtanultam, mit is jelent saját nézőpontot kialakítani egy-egy írásról, majd pedig mondanivalómat érvekkel alátámasztva előadni.

Aki őrködik fölöttünk: a cenzor

Cenzúra. Hivatalos neve: Sajtóigazgatóság (Direcția Presei). A folyosót lezáró ajtó mögött külön irodahelyiségeket alakítottak ki az igazgatóság munkatársai számára. Csengetésre előjön valaki, és átveszi a hozott oldalakat. Néhány óra elteltével a cenzor leül megbeszélni észrevételeit a főszerkesztővel. Az első időkben a cenzor mindvégig ugyanaz a személy: joviális, viccelődő férfiú. Ha kifogásol valamit, azt törölni kell, legyen bár egyetlen szó vagy egy teljes mondat. Olykor kiharancsolja az egész írást. Nem vitatkozik, nem is haragszik, ő utasításokat teljesít. Időnként előfordul, hogy értelmetlen, miért kifogásol valamit, ilyenkor megesik, hogy magyarázattal is szolgál. Mi okból nem jelenhet meg a hűtőgépek gyártásáról szóló riport? Azért, mert éppen tárgyalások folynak egy külföldi partnerrel hűtőgépek eladásáról. A cenzor többet tud, mint a közönséges halandó, mivel napról napra megfelelő eligazításban részesül feletteseitől.

Egy idő után a felső vezetés köreiben arra a megállapításra jutottak, hogy lejárt az ideje a sajtó ennyire nyílt, intézményes cenzúrázásának. Határozat született az intézmény eltörléséről. A folyosó végén álló irodát felszámolták, a cenzúra azonban nem szűnt meg, csak átváltozott. Korábbi cenzorunkat egyszerűen besorolták a fölöttünk lévő emeleten szerkesztett napilap, az *Előre* munkatársi gárdájába. A többi szerkesztőtől eltérően ő nem írt, csak olvasott. Nekünk is volt hivatalos „előolvasónk”. A minisztérium (hivatalos nevén a Tanács) nemzetiségi osztályán dolgozott. Éveken át az ő jóváhagyásától függött, mi jelenhet meg és mi nem. Több más irodalmi és művelődési folyóirat szintén az ő hatáskörébe tartozott, és vigyázó szem a Kriterion-könyvek felügyeletére is kiterjedt. Az évek múlásával a cenzúra nemhogy enyhült volna, inkább megszigorodott, és nagyobb hatalmat

kapott. Bevezették a kettős előolvasást. A Tanács irodája mellett a készülő oldalakat el kellett juttatnunk a központi bizottság sajtóosztályára is, az ottani magyar előadónak. Azontúl két helyről jött tiltás vagy jóváhagyás. Ebből bonyodalmak származhattak, mivel a két illetékes személy véleménye nem mindig egyezett. Bizonyos értelemben egymást is felügyelték, az egyik tartott a másiktól, s ebben a hatalmi játszmában a lap többnyire vesztett, nem nyert. Elvben lehetséges volt ugyan a cenzori döntés ellen felsőbb fórumhoz apellálni, ehhez az eljáráshoz azonban nem lehetett túl gyakran folyamodni, és nem is volt teljesen kockázatmentes. Ahhoz például, hogy egy fontosnak tartott szöveg kapcsán – ha letiltották – egy magas rangú pártember (miniszter, központi bizottsági titkár) ítéletére apelláljunk, az írást előbb románra kellett fordítani, szükség esetén élőszóban is érvelni mellette. Sajátos kiterjesztése volt az is a cenzúrának, hogy a közelmúlt történelméről (főleg a két világháború közötti időszakról) szóló tanulmányok közlését a párttörténeti intézet előzetes jóváhagyásától tették függővé. Az pedig nem támogatta az eredeti nézőpontot, az újszerű értelmezést a hatáskörébe eső kérdésekről.

A továbbiakban beszámolok majd néhány, a cenzúra működésével kapcsolatos tapasztalatomról. Itt kell azonban említést tennem bekeményítésének egy különösen ijesztő fejleményéről. A korábban mondottak is érzékeltették, hogy az évek múlásával a cenzori tevékenység egyre szigorodott, és mind agresszívebbé vált. A legsúlyosabb lépésre akkor került sor – emlékezetem szerint 1981 táján –, amikor közölték, hogy a szerkesztőséget felelősség terheli azért, ha a cenzornak le kell állítania egy írás közlését. Ez teljes szakítást jelentett a korábbi gyakorlattal, amikor a cenzori ítélet csupán azt mondta ki, hogy egy írás (vagy annak egy része) közölhetetlen, a közlés szándékát azonban nem róta fel a szerkesztőségnek. Attól kezdve viszont a szerkesztőségnek számolnia kellett azzal, hogy a letiltott írás „bűnjelként” bekerül egy dossziéba annak bizonyítékául, hogy a szerkesztőség nem tudja, hol húzódnak a határok. Korábban elfogadott elvnek számított, hogy bizonyos határok között kockáztatunk: „próbáljuk meg, hátha menni fog...” Olykor bevált, olykor meg nem, de maga a kísérlet nem járt különösebb veszéllyel. Ismétlem: bizonyos határok között. A szóban forgó megszorítás azt jelentette: a cenzori felügyeletnek szigorúbban bele kell épülnie a szerkesztés folyamatába. Tessék felhagyni a kísérletezéssel – ez volt az üzenet, és információink szerint a hozzánk közel álló *Contemporanul* szerkesztősége a lehető legkomolyabban is vette ezt az üzenetet.

Még hátravolt azonban a külső irányítás legdurvább fejleménye. A lap-számok tartalmának az összeállítása éveken keresztül a szerkesztőségre tartozott. Tudnivaló volt, mi az, aminek benne kell lennie a lapban (a vezércikk, politikai kommentár neve ezért lett „mussz-anyag”), de az effajta szövegek számát és terjedelmét magunk dönthettük el. Eljött az idő, amikor ezt is fentről diktálták. Alapvetően módosult ezáltal a lap tartása és üzenete, mivel brutálisan sérült a közönség irányában korábban vállalható látszat, hogy oldalain a szerkesztőség saját elgondolása szerint érvényesíti mondanivalóját.

Tegyük most pontot az intézmény működéséről szóló soraink végére. Beszéljünk a cenzúra másik arcáról: az önként vállalt tilalmakról, a belső cenzúráról.

Vállalt korlátok

A cenzúra nem a kommunista rendszer találmánya. Évszázadok óta létezett például a katolikus egyházon belül, amely külön hivatalt állított fel a teológiai vagy bölcséleti művek elbírálása céljából. „Nihil obstat” („semmi kifogás”) – hangzott a kedvező ítélet. Az engedély nélkül megjelent, elítélendő nézeteket tartalmazó könyveket a Szentszék illetékes hivatala feltette a tiltott művek listájára (Index). Descartes nem Párizsban, hanem a szabadabb szellemű Hollandiában adta ki *Értekezését a módszerről* (1642), de az a kiadó, amely ugyanott közreadta Spinoza egyik munkáját a szerző halála után, jobbnak látta csupán a filozófus kezdőbetűit feltüntetni a címlapon (1677).

Miért nem tűrte a kommunista diktatúra a szólásszabadságot? Ennek alapvetően két oka van. Az első és legfontosabb: ellenkezett politikai gyakorlatával, amelynek lényege a meg nem kérdőjelezhető tekintély. Ez a tekintély látszólag a meggyőzés eszközeivel él, de valójában a kényszer alkalmazásával teljes behódolást akar elérni. Meggyőzni anélkül próbál, hogy helyet adna az ellenvéleménynek. Kisajátítja az igazságot, és megköveteli, hogy mindenki higgyen benne. Ha szükséges, akkor a korábbi igazságot felcseréli egy másikkal, de abba nem enged beleszólást, hogy ennek mikor, miért, hogyan kell történnie. Akire pedig a meggyőzés nem hat, azt megfélemlíti, kiközösíti, hallgatásra ítéli.

Második okként mindezek háttérben az áll, hogy ez a hatalom hisz a szó erejében. Annak meghódítását maga is az elmélet kidolgozásával kezd-

te. A munkásosztályt előbb „ki kellett találni”, az osztályharcot szavakba kellett foglalni, majd csak azt követően jöhetett a szervezkedés, a pártalapítás, végül a forradalom. A kommunizmus elsődlegesen a szavak – és az általuk képviselt ideológia – diktatúrája. Olyan ideológiáé, amely szerint a kivételes történelmi szerepre hivatott pártnak erőszak árán is győznie kell ahhoz, hogy teljesen átformálhassa a társadalmat. Ez a kizárólagos igazság megismerhető, elsajátítható, szolgálható, vitatkozni azonban nem lehet vele. Annál inkább lehet hinni benne. Kommunisták több nemzedéke vallotta teljes meggyőződéssel: az a dolgok rendje, hogy ez a hit felülír mindent, aminek forrása a személyes tapasztalat, a kétely, az ellenérv. Letagadták a sztálini terrort, és elfogadták a szovjet–német megállapodást (1939). Elhitték a magyar 56-ról, hogy ellenforradalom. A hit, azon túl, hogy dogmák és eszmék rendszere, egyben a fegyelem iskolája is: tudni kell hallgatni, és tudni kell beszélni.

Az igazság ismerve és mércéje a forrás, az eredet. A forrás pedig maga a párt, mivel egyedül neki van felhatalmazása igazságot hirdetni. Ennek neve: „a párt vonala” vagy „hivatalos vélemény”. Szilárdnak, egységesnek kell lennie, nem tűri az önálló ítélet-alkotást, mert az különvéleményt szül, meg-törri az egységet. Ahol pedig nincs egység, ott csődöt mond a központi akarat. Történetük során a kommunista pártok leginkább a „frakciózás”-tól irtóztak.

Nemcsak a két világháború között, de még az azt követő évtizedekben is a kommunizmusba vetett hit sok ezer értelmiségibe oltotta bele azt a meggyőződést Európa-szerte, hogy olyan ügy mellé álltak, amelyben saját szabadságukat alávetik a magasabb cél szolgálatának. Nem érezték kény-szernek sem azt, ha bizonyos nézeteket központi utasításra kellett terjeszteniük, sem pedig azt, ha máskor, ugyancsak utasításra, hallgatniuk kellett.

Ebből az emberfajtából magam is láttam még egy-két példányt. Az ilyenre mondták azt, hogy „a párt fegyelmezett katonája”. Akár intelligencia, akár műveltség dolgában éppúgy akadtak köztük kiválóak, mint közepesek vagy korlátoltak. Önbizalmukat nem kis mértékben táplálta az a tudat, hogy egy roppant méretű nemzetközi hálózat szereplői, és az ő kezükbe van letéve az emberiség jobb jövője. Közben ne feledjük azt sem, hogy ott, ahol ilyen hit és ilyen fegyelem a magatartás mércéje, ott szükségképpen lesznek színlelők, képmutató karrieristák is.

A szerkesztőségben töltött éveim során kettős folyamatot éltem át. Meg-tapasztaltam egyrészt azt, hogyan szigorodik, keményedik, torzul fokról fokra maga a rendszer, és vele együtt a cenzúra intézménye. Másfelől nyo-

mon követhettem azt, hogyan váltja ki azok ellenérzését is, akik a cenzúrára eleinte úgy tekintettek, mint amolyan szükséges rosszra, a rendszer tartozékára, védekező eszközére, még ha az önmagában véve nem is szimpatikus. Erre az útra térni azért nem volt veszélytelen, mert aki átlépte a határt, és a cenzúrában ellenfelet vagy éppen ellenséget látott, annak előbb-utóbb szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogy tud-e még hinni ezek után a pártban és magában a rendszerben.

Így vagy úgy mindenki, aki tollat forgatott, végigment ezen az úton. A hetvenes-nyolcvanas évekre leginkább az volt jellemző, hogy ha valakinek megingott a hite a pártban – elsősorban vezetője személyében –, attól még nem rendült meg a bizalma, hogy maga a rendszer helyrehozható, mivel történelmi lehetőségei nem merültek ki. Hitüket feladni sokak számára szinte lehetetlen volt, annyira összeforrott egész egyéniségükkel, korábbi választásaikkal és életútjukkal. A kiábrándító honi tapasztalatok mellett erős külső hatásokra is szükség volt ahhoz, hogy ez a személyiség-modell megnyíljon előbb a kételyek, utána a korábbi opciók határozott kritikája irányában, legvégül pedig – ami csak kevesekkel történt meg – eljusson a rendszer teljes elutasításáig. Amikor Szolzsenyicin kíméletlen rendszer-kritikája, nyugat-európai disszidens kommunisták leleplezései sorozatosan brutális erővel rázkódtatták meg ennek a hitrendszernek az épületét, akkor készen álltak a múlttól való teljes elszakadás feltételei.

Ebben a keretben válik értelmezhetővé az a máskülönben túl pontatlan kérdés, hogy mit jelentett az öncenzúra az adott körülmények között. Az öncenzúrárt első fokon nem a kézirat szerzője gyakorolta, hanem maga a szerkesztőség. A szerző írhatott, amit akart, abból, hogy kéziratát a szerkesztő vagy a főszerkesztő elolvassa, neki semmi baja nem származhatott. De mit tehetett a szerkesztő, ha olyan mondatot talált, amelyről tudta, hogy fennakad a cenzúra rostáján? Ha nem volt biztos a dolgában, megtehetette, hogy a művelet elvégzését a főszerkesztőre bízta, elvégre őt terheli igazán felelősség mind a szerző irányában, ha valamit töröl, mind a cenzorral szemben, ha próbálja megőrizni. De mihelyt belelátott a tilalmak és tiltások logikájába, a szerkesztő már pontosan tudta, hol húzódik a kimondható és a ki nem mondható közötti határ. A szerzővel egyeztetve indítványozta, hogy egy kifejezés helyett kerüljön másik a kéziratba, vagy maradjon el akár egy teljes mondat. Súlyosabb esetben tudomására hozta – gyakran a főszerkesztővel történt előzetes egyeztetést követően –, hogy a kézirat közölhetetlen.

A szerkesztőségi cenzúranak ezt a sötétebb oldalát némiképp enyhíti az a fentebbi megállapítás, hogy maga a kézirat szerzője elvileg bármit papír-

ra vethetett, attól nem kellett tartania, hogy a szerkesztő felrója neki, miért enged meg magának egy vagy más véleményt, kritikát, gondolatot. Arról nem is beszélve, hogy netán feljeleníti. Mindenki tudta, hogy vannak tiltott dolgok, amilyen a hivatalos ideológia vagy az államrend kérdése. Ezeket még csak szóba sem lehet hozni, mármint olyan értelemben, hogy esetleg nincs velük minden rendben. És vannak azután kényes kérdések – például az állami bürokrácia visszaélései, egy rossz döntést hozó hivatalnok személyes felelőssége, oktatási intézményeink működésének akadályozása –, amelyeket kellő körültekintéssel szóba lehet hozni, noha a cenzori döntés kimenetele bizonytalan. *A Hét* második oldalán rendszeresen közöltünk olvasói leveleket. Ezek bármiről szólhattak, ami közérdeklődésre tartott számot. Akadt köztük olyan is, amelyben olvasónk egy helybéli sérelemről, hivatali túlkapásról számolt be. Ezek az észrevételek gyakran fennakadtak a cenzúra szűrőjén. Ugyanakkor némelykor megesett, hogy olyan ügy, amelyről a nyilvánosságot nem lehetett tájékoztatni, a főszerkesztő személyes közbenjárásával oldódott meg. Másfelől a cenzori tilalmak is változtak. Előfordult, hogy ami korábban nem volt kényes kérdés, váratlanul azzá lett. Éveken át közöltünk a moldvai csángókról szóló írásokat. A *Kriterion* szép kiállítású tanulmánykötetet is megjelentetett róluk. Egyszer csak teljes fordulat állt be: a csángókérdésből előbb kényes, majd tiltott téma lett. Az történt, hogy időközben belesodródott a nacionalista offenzíva fő áramába.

Beszéljünk ezek után az öncenzúra kérdéséről a szerző vonatkozásában. Az általánosan elterjedt nézet szerint az öncenzúra nem más, mint a mondánivaló szándékos hozzáigazítása a külső követelményekhez. A véleménymondás önként vállalt kontrollja, visszafogása, megcsonkítása. Nyílt kiállítás, szókimondás helyett kényszerű alkalmazkodás. Olyan attitűd, amely a sorozatosan elfogadott engedmények nyomán végül akár a jellemet is kikezdi. Hatására az, aki ezt a játékot elfogadja, végül már arra is képtelen, hogy önállóan gondolkodjék.

Voltak olyanok, nem is kevesen, akikre illik ez a meghatározás. Minden rendszernek vannak konformista kiszolgálói, akik nem kockáztatnak, hanem egyszerűen úsznak az árral. Én azonban olyanok körében éltem, akik számára az öncenzúra mást jelentett és másként működött.

Kezdjük azokkal, akiknek, hogy úgy mondjam, munkaköri kötelességük volt a rendszer dicsérete.

*A Hét*nek – és hozzá hasonlóan bármely napilapnak vagy folyóiratnak – minden egyes számában politikai vezércikket kellett közölnie. Abban pedig kötelező módon helyeselni és dicsérni ezt vagy azt a politikai eseményt,

intézkedést, határozatot. Bármilyen furcsán hangzik: a dicséretes és helyeslések között is van különbség. Az egyik dagályos szóáradat, a másik visszafogott kommentár. Van szerző, aki szinte élvezettel halmozza a hajbókoló ömlengést, miközben a másik szavain érezni, hogy elismerését igyekszik a lehető legszűkebbre méretezni. Volt néhány állandó vezércikkírónk, és pontosan tudtuk, hogy melyiküktől mit várhatunk. Ami pedig vezércikket író belső munkatársunkat illeti, tisztában voltunk azzal, hogy amennyire csak lehet, mérsékelt marad. Az öncenzúrának ez a változata tehát az érintettek egy része számára azt jelentette: ha muszáj is dicsérni, a becsület azt kívánja, hogy a dicséret se legyen felelőtlen és gátlástalan. Országos politikai fórumok – mindenekelőtt a pártkongresszusok – felkért szónokai, a sajtó vezércikkírói, később a főtítkárnak szentelt tisztelgő kötetek szerzői között ebben a tekintetben jól érzékelhető eltérések voltak. Ezeket az eltéréseket úgy tartottuk számon, mint a szóban forgó személy jellemének fokmérőjét. Minden diktatúrában igen nagy különbség van a kényszerűen kötött kompromisszum és a jellemtelen talpnyalás között. A kényszer eleve bele volt építve a rendszerbe. Úgy nehezedett ránk, hogy közvetlenül nem tehetünk ellene semmit. Mi magunk is úgy adtuk tovább másoknak, mint kényszerűen. Ha ünnepi esemény közeledtével valamelyik erdélyi magyar színház igazgatójától az alkalomhoz illő cikket kértünk, tudta, hogy kérésünk elől nemigen térhet ki. Annyit tehetett, hogy gondot fordított a szóhasználatra és a hanghordozásra.

Aki nem tehet közvetlenül a kényszer ellen, az közvetve igenis tehet. Az a korszak minden tollforgatóból szolgát akart faragni, de mindenki maga döntötte el, hogy ezt a szerepet vállalja-e. Aki nem vállalta, az megőrizte belső szabadságát. Elfogadta, ha kellett, a kényszerű kompromisszumot, de megőrizte azt a képességét, hogy nyitott maradjon a rendszerkritika irányában. Más kérdés, hogy ennek alkata és tehetsége szerint milyen módon és mennyire átütő erővel próbált hangot adni.

Álljunk meg egy pillanatra a hetvenes évek közepének egyik fontos világpolitikai eseményénél: az 1975-ben megrendezett helsinki konferenciánál. A nyugati demokráciák és a szovjet típusú államok vezető politikusaiknak nagyszabású értekezlete sok tekintetben korszakos jelentőségű zárodokumentum elfogadásával ért véget. Rendkívül pozitív volt már maga a pusztán tény: a kétpólusú világ magas rangú képviselői együttesen vállalták, hogy a nemzetközi biztonság és a béke megőrzése, az együttműködésre épülő államközi kapcsolatok ápolása a korszak legfontosabb feladata. Noha minden leírt szó mást jelentett számukra, a nyugati és a keleti politiku-

sok egyaránt úgy érezték, hogy nyereséges alkut kötöttek, vagyis jól jártak. A nyugatiak azért, mert a dokumentum politikai és jogi terminológiája nagymértékben a saját szemléletüket tükrözte. A keletiek viszont azért, mert egyenlő, minden tekintetben legitim partnerként léphettek fel, és a dokumentum megszövegezése során ők is érvényt szerezhettek saját akarataknak. A dokumentum azt fejezte ki, hogy a világ, úgy, ahogy van, szilárdan, biztonságosan áll a lábán. Ugyanakkor a szovjet típusú országok népei számára mindennél fontosabb volt, hogy a záródokumentum egyik fejezete tartalmazta az emberi jogok részletes leírását. Igaz ugyan, hogy azok java-részt benne foglaltattak az államok alkotmányában is, mostantól kezdve azonban érvényre juttatásukért egy olyan nemzetközi fórum vállalt garanciát, amelyre hivatkozni lehetett, amelyhez akár panasszal is lehetett fordulni. Nem véletlen, hogy ez adta meg térségünkben a szükséges lökést az emberi jogok tiszteletben tartásának követelésével fellépő első, nagy visszhangot keltő megmozdulásnak, a csehek Charta 78 elnevezésű akciójának.

A hetvenes évek rendszerkritikájának széles nemzetközi platformja arra a feltételezésre alapozott, hogy

1. a Szovjetunió és az általa irányított államok közössége még hosszú időn át fennmarad; 2. tekintettel arra, hogy több nyugat-európai országban (Francia-, Spanyol- és Olaszország) erős kommunista pártok működnek, a munkásosztály hatalomátvételének lehetősége ott is fennáll; 3. a nyugati demokráciák és a kommunista államok közötti békés együttélésnek és közeledésnek reális esélyei vannak abban az esetben, ha a szovjet típusú rendszert szélesebb demokratikus alapokra helyezik, és ezáltal végképp maga mögött hagyja a proletárdiktatúra súlyos (sztálinista) örökségét.

Ez tehát az a kontextus, amelyben értelmezhetővé válik az öncenzúra és a szabad gondolkodás viszonya a reális szocializmus hetvenes évekbeli országaiban. Nem a rendszer megbuktatása volt napirenden, hanem annak a nézetnek a terjesztése, hogy mélyen alatta maradt saját ígéreteinek és lehetőségeinek, ezért sürgősen tisztázni kell, mi vitte tévutakra, mit kell kivetnie magából, és miként szükséges mielőbb megújulnia. E szellemi-politikai revízió középpontjában az a kérdés állott, hogy össze lehet-e egyáltalán egyeztetni a kommunizmust és a demokráciát. Elfogadható-e, hogy a két rendszerben a demokrácia is kétféle, vagy pedig, épp ellenkezőleg, modern demokrácia csak egy van. Ha viszont csak egy van, akkor átültethető-e a nyugati demokrácia a reális szocializmus országaiba, vagy ehhez magát a rendszert is fenekestül fel kell forgatni? Kétszáz év politikai gondolkodásának nagy témái kerültek újra a vizsgálódás középpontjába. Több tucat fi-

lozófus, seregnyi elméletíró kereste a helyes választ a század történelmi fejleményeit és az adott politikai formációk sajátosságait elemezve. Miután a tömérdek kérdés mind jogosult volt, válaszok sokasága kínálkozott.

Románia helyzete kifejezetten kedvezett ennek a vizsgálódásnak. Azáltal ugyanis, hogy a rendszer fokról fokra a maga különutas irányvonalát kezdte követni, valósággal kötelezővé tette a honi folyamatok és jelenségek értelmezését. A komplex összkép tiszta eligazodást igényelt. Egyfelől: önálló külpolitika, másfelől nacionalista szólamok a közbeszédben. Egyfelől: a szélesebb körű demokrácia szlogenjei, másfelől egyre fokozódó személyi kultusz. Egyfelől: a korai évek bűneinek elítélése, másfelől a sztálini korszak dogmatizmusának újraélesztése. Egyfelől: az úgynevezett „sokoldalúan fejlett szocializmus” felsőbbrendűségének bizonygatása, másfelől az erőszakszervezetek működésének kiterjesztése.

Az adott helyzet ugyanakkor jó alapot teremtett az eltérő szemléletű emberek közötti egyetértés számára is. A továbbra is rendszerhű kommunista bizonyos határok között elfogadta, részben akár helyeselte is a nonkonformista szembenállást és lázadást. A kritikai elmélet kereteit csak lassan, óvatosan tágító teoretikus nem tagadhatta meg merészebb kollégája jogát, hogy keményebb érveket fordítson szembe a rendszerrel, különösen, ha azok egyelőre csak zártkörű viták keretében hangozhattak el.

Diktatórikus rendszerekben az ellenzéki fogalma sok mindent takar. Intézményesen nem létezik, a közbeszédben hangot nem kap, rejtett vagy kódolt formái azonban át- meg átjárják a gondosan ellenőrzött nyilvánosságot. A romániai magyar irodalom néhány jelentős életműve szerzőjének abból a felismeréséből született meg, hogy a művészi beszéd rétegzettség, értelmezésre való nyitottsága felül tud kerekedni a tiltásokon, és a közönséghez eljut az áttételes írói üzenet. Páskándi Géza, Sütő András és Székely János színművei példázzák a legerőteljesebben e korszak irodalmának azt a jellegzetességét, hogy a hatalom feje fölött szólította meg és tartotta szellemi készenlétben közönségét.

Ahol az egyenes beszédet tilalommal sújtják, ott minden szó alkalmas lehet arra, hogy mást jelentsen, mint amit éppen mondani látszik. Ha valamit eleve úgy öntenek szavakba, hogy ne csak azt lehessen belőle kihallani, amit előad, akkor arra a szövegre ráillik a jelző: „áthallásos”. Olyan tintával írták, amely elpárolog, miután a szavakat papírra vetették, de a címzett kezében újra látható lesz. Az áthallással szemben a cenzor valójában tehetetlen: keresi, de többnyire nem találja, mert igazából véve megfoghatatlan. Olykor úgy véli, hogy fülön csípte, ám kiderül, hogy melléfogott, mert

amit a kezében tart, az maga a puszta állítás. Mulatságos példája ennek az alábbi történet. Fiatal munkatársunk recenziót írt Flaubert *Bovaryné* című regényéről, amely új kiadásban került a könyvüzletke. Egyik főcenzorunk, aki a cikket már megjelenése után olvasta, durva hangon közölte velem, hogy a szerzővel együtt lelepleződtem. Bovaryné története – írta munkatársunk – a hősnő kiábrándulásával fejeződik be, aki kalandjai végeztével megéri, hogy „az álmok mindig csálnak”. Milyen álmokról is van szó? – kérdezte sanda képpel. Azt válaszoltam: Bovaryné álmairól.

Öncenzúra? Igen, kivétel nélkül ránehezedett mindenkire. De alapvetően nem azt döntötte el, mi a mondanivalója valakinek, hanem csupán azt, hogy miképpen próbálja közzétenni.

Az ellenőrzött nyilvánosság jó működését a hatalom szempontjából két feltétel garantálja: a cenzúra és a megbízható főszerkesztő. Miután a cenzúráról már esett szó, lássuk, miként is állunk a főszerkesztő – és személyén keresztül a szerkesztőség – megbízhatóságával. Mivel ő is jóváhagy és ellenőriz, a főszerkesztő részben a szerkesztőséget közvetlenül irányító cenzor szerepét tölti be. A szerepköre azonban ennél jóval szélesebb, mivel neki folyamatosan létre kell hoznia a napilapot vagy a folyóiratot. Ehhez pedig az kell, hogy értse a szakmát, tekintélye legyen a munkatársak körében, megfelelően annak a kényes feladatnak, hogy a szabadság látszatát fenntartva szerez érvényt a véleményközlés hatalmi korlátozásának.

Máris különbséget kell tennünk napilapok és irodalmi vagy művelődési folyóiratok között. Előbbiek esetén az első számú szempont a szolgáltatási engedelmesség. Közvetlen politikai tartalmuknál, nagyobb példányszámuknál fogva a napilapok élén csakis fegyelmezett (legalábbis annak vélt) pártemberek állhattak. Szűkre szabott, jól körülhatárolt mozgásterükben minden ellenkezés nélkül teljesítették a kapott utasításokat. A szóban forgó időszakban kiváló példája ennek az *Előre* című napilap főszerkesztője, Sz. D. Közvetlenül az 1956 októberi budapesti események után épp azért került a központi magyar napilap élére, hogy abban maradéktalanul kifejeződjék a román pártvezetés kategorikus szembenállása a magyar „ellenforradalommal”. Kemény vonalas szolgálatkészségességét az évek során töretlenül megőrizte, megrendelésre készségesen szállított a felső vezetés számára feljelentésszámba menő bizalmas jelentéseket a magyarságot érintő ügyekben, mellesteg egyik állandó ünnepi szónoka volt a magyarság képviselőiben a párt országos rendezvényeinek.

A megyei napilapokat a párt helyi szervei ellenőrizték és irányították. Feladatuk az volt, hogy tudósítsanak a hivatalos politika eseményeiről, be-

számoljanak mindarról, aminek a korszak nyelvhasználatában „megvalósítás” volt a neve. Eleve szűkre méretezett pálya, sűrű és lapos tájékoztatás, a pártzsargon szóáradata.

Az irodalmi és művelődési folyóiratok helyzetét az tette ettől eltérővé, hogy eredeti rendeltetésük szerint alkotó műhelyekként kellett volna funkcionálniuk, és részben azok is maradtak. Lapjaikon új irodalmi művek láttak napvilágot, teret adtak a műbíráló különféle válfajainak és esztétikai vitáknak, tájékoztattak a világban végbemenő szellemi mozgásokról. Szigorúan ellenőrzött körülmények között módjukban állott alakítani a maguk saját mozgásterét.

Ezt a mozgásteret a lehető legszűkebbre a Hajdu Győző vezette *Igaz Szó* méretezte. A főszerkesztő kemény kézzel fogott vissza mindent, ami felkelthette a szellemi önállóság és a civil kurázi gyanúját. Jellegzetesen kétkulacsos szerkesztői gyakorlatába ugyanakkor az is belefért, hogy miközben gondosan felügyelt arra, hogy a kortársak közül kinek a tollából mi jelenhet meg, teljes lapszámokat szentelt évfordulós megemlékezéseknek (Ady, Móricz, Bethlen Gábor), hogy ezáltal a magyar művelődési örökség őrzőjének szerepében tetszelegjen.

Létay Lajosnak azért volt nehezebb dolga a kolozsvári hetilap, az *Utunk* élén, mert a szerkesztőség olyan értelmiségi közegben működött, amely kedvezett a szellemi önállóságra irányuló törekvéseknek, bizonyos fokú nyílt ellenzékiiséget is beleértve.

Ugyanez vonatkozik a *Korunkra* is, azzal a különbséggel, hogy Gáll Ernő főszerkesztő maga is azt a szellemi nyitottságot képviselte, amely következett egyrészt a folyóirat régi évfolyamainak hagyományából, másrészt személyes meggyőződéséből a baloldaliság és az intellektuális nyitottság összeférését illetően.

Ezt a meggyőződést azonban fokozatosan kikezdték a szigorodó cenzori intézkedések, a szerkesztéspolitikát érintő beavatkozások és megszorítások. Miután elméleti profiljánál fogva a folyóirattal szemben támasztott hivatalos elvárások a nyolcvanas évek elejére teljesíthetetlenekké váltak, a főszerkesztő úgy döntött, hogy feladja a küzdelmet, és 1984 elején benyújtotta lemondását.

Hol van a helye ebben az összképben *A Hét* szerkesztőségének? Huszár Sándor már leváltása után, 1984-ben egyik Gáll Ernőnek írott levelében így foglalta össze az általa vezetett hetilap eredeti célkitűzését:

„Hangsúlyoznom kell, hogy a főszerkesztő abban a szilárd meggyőződésben élt, hogy ő személy szerint olyan bizalmi tőke birtokosa, amely az

adott körülmények között meglehetősen nagyfokú szellemi szabadságot tesz lehetővé. Mivel azt tartotta magáról, hogy addigi életútja – írói sikerei csakúgy, mint vezető beosztásba történt kinevezése – indokolja a rendszer iránti lojalitását, ezért természetesnek vélte, hogy maga jelölje ki a lap vállalható mozgásterének határait. Akár kockázat-vállalásnak nevezzük ezt, akár bátorságnak, tény, hogy az első években *A Hét* többi laptársánál merészebben próbált élni az ellenőrzött nyilvánosságban rejlő közlési lehetőségekkel. Ebben a törekvésében a főszerkesztő maga mellett tudhatta két helyettesét, és teljes mértékben támaszkodhatott munkaközössége támogatására is.”

Foglalkozása: szerkesztő

Beletanulni a szerkesztés mesterségébe – komoly feladat. De mit is kell ahhoz tudni, hogy az ember szerkesztővé váljék? Legfőként két dolgot kell tudni. Először azt, hogy miről is szól az a rovat, amelyet a gondjaira bízta. Másodszor birtokolnia kell azt a készséget, hogy egy kéziratot nyelvi-stiláris szempontból nyomdakésszé tegyen.

Hónapokon át mindkettőt az irodalmi rovat vezetője, Baróti Pál irányításával sajátítottam el. Amikor – még a kezdet kezdetén – felkért, hogy körvonalazzam, miről is szól majd elképzelésem szerint a világirodalmi rovat, javaslataim meglehetősen bátortalanok és iskolások voltak, éppen azt nélkülözték, ami a legfontosabb: a szakmai hozzáértést. Ő magyarázta el, hogy egy folyóirat mindig az aktualitás fóruma, arról esik benne szó, ami éppen történik az irodalmi életben, és még egy évfordulós megemlékezésnek is azt kell kifejeznie, hogy mit gondolnak kortársaink egy klasszikusnak számító életműről. A hetilapot az különbözteti meg a szakfolyóirattól, hogy nem tudományos értekezést közöl tárgyáról, hanem olyan véleményt, ítéletet, amely szorosan kötődik az aktuális világ kínálta perspektívához. Műfaji megjelölésként az ilyen típusú írásra a szerkesztőségben szívesen használták az „esszé” fogalmát, és, be kell vallanom, időbe telt, amíg ez a fogalom számomra is megtelt jelentéssel.

Híreket gyártani – ez volt az első munkafolyamat, amelyben a szakmai kívánalmak elsajátítását gyakorolhattam. A külföldi folyóiratok bőségesen kínáltak hozzá „alapanyagot”. De hogy miből érdemes, és hogyan kell egy hírt előállítani, az kellő mérlegelést, utána pedig alapos munkát igényel. A jól összeillesztett mondatok kifogástalan nyelvi megformálása igen jó iskolája az íráskészség fejlesztésének.

Meglehetősen soká tartott, mire azért ragadtam tollat, hogy egy-egy írást saját nevemmel jegyezzek. Mondhatni lefoglalt az inaskodás. Korán beleváltam viszont az interjúkészítésbe. Felkerestem a nálunk vendégeskedő külföldi írókat, és örömmel töltött el, hogy neves személyek válaszolnak kérdéseimre. Az első interjú felvételekor – André Frénaud francia költőt kellett bemutatnom – a biztonság kedvéért elkísért Földes László is, de a helyszínen kiderült, hogy a verseit tartalmazó kötetből kellőképp felkészültem, és „bírom szuflával”.

Főszerkesztőm arra biztatott, hogy mielőbb keressem fel a román világirodalmi folyóirat, a *Secolul 20* szerkesztőségét. A Calea Victoriei-en álló elegáns egykori bojárházban, ahol az Írószövetség is székel, szívélyesen fogadtak. Egyik-másik szerkesztővel rövidesen nemcsak munkatársi, de baráti kapcsolatba is kerültem. A gazdagon illusztrált, igényesen összeállított tematikus lapszámokkal a művészetkritikusként nagy tekintélynek örvendő Dan Hăulică főszerkesztő Európa-szerte ismertté tette a folyóiratot. Amikor az évek során neki is szembe kellett néznie azzal, hogy felsőbb utasításra olyan „mussz-anyagokkal” kell megterhelnie minden lapszámot, melyeknek semmi közük sem az adott súlyponti témához, sem a lap profiljához, kieszt egy furfangos eszközt e követelések elhárítására. Miután előfordult, hogy a nyomdai kivitelezés miatt egy-egy lapszám késve jelent meg, egy idő után tudatosan betervezte a késést, minek folytán a tervezett vezércikk időszerűtlenné vált. Hogyan lehetne augusztus 23-át, a felszabadulás ünnepét köszönteni egy olyan lapszámban, amely fél évvel később hagyja el a nyomdát? A főszerkesztő egyedülálló, groteszk játéka az idővel alighanem példa nélküli módja a sajtó világában a cenzúra kijátszásának.

Talán egy év telhetett el, amikor a színházi rovat vezetője, Kacsir Mária azzal a javaslattal állt elő, hogy vegyem át a filmrovat vezetését. Ez előrelépésnek számított, de komoly megterheléssel is járt. Hálás vagyok mégis, hogy így történt. Eljártam az új román filmek bemutatójára, jelen voltam sajtóértekezleteken, bekapcsolódtam a zártabb körben tartott vetítések világába, és rendszeresen kezdtem látogatni az akkoriban igen jó minőségű programokat kínáló Filmmúzeumot. A román filmgyártásnak volt korábban egy felívelő szakasza, és az részben még folytatódott, de rövidesen elkezdődött az a folyamat, amely nemcsak szigorú ellenőrzésnek vetette alá a legnépszerűbbnek tartott művészeti ágat, hanem olyan politikai követelményeket is támasztott vele szemben, amelyek lényegében hamis pályára siklatták. Jöttek a nagy filmeposzok a történelmi múltból, a hollywoodi tí-

pusú csatajelenetekkel és a hazafias szólamokat puffogtató fejedelmi szuperhősökkel.

Sokat köszönhetek Kacsir Máriának kritikai érzékem pallérozásában is. A film, csakúgy, mint a színház, bonyolult látványosság, lebilincselő univerzum, amelyben nem könnyű felismerni, hogyan születik a tetszetős megjelenítés, a tudatos politikai üzenet, a művészi bátorság összjátékából valódi esztétikai minőség.

Az UNESCO úgy határozott, hogy 1972 legyen A Könyv Nemzetközi Éve. Hónapokkal korábban Domokos Géza, a Kriterion Kiadó igazgatója felkért, hogy fordítsam le Robert Escarpit *A könyv forradalma* című kötetét. Szorgalmasan dolgoztam a fordításon, amikor pedig készen álltam, megkértem Kacsir Máriát, hogy vállalja az elkészült szöveg átfésülését. Fordításomba bőségesen belejavított, ami bántotta ugyan hiúságomat, de azért meglepődéssel töltött el, mivel látnom kellett, hogy a szövegből eltűntek alkalmi sutaságaim, pontatlan megoldásaim. Ez a tapasztalat nyitotta fel a szememet azt illetően, hogy mit is jelent az a fordítóval szemben támasztott elvárás, hogy egyszerre kell az eredeti szöveget híven tolmácsolnia, és közben minden szempontból gördülékeny, hibátlan magyarsággal csengő szöveget előállítania. Ha a későbbiekben a siker reményével vágtam bele fordítói feladatokba, az nem kis mértékben az akkor tanultaknak köszönhető.

Elmondok két rövid, Escarpit személyéhez fűződő történetet. Rendszeresen olvastam a *Le Monde* címlapján naponta közölt, alig 10-12 soros írásait, és tudtam róla, hogy irodalomszociológiát tanít a bordeaux-i egyetemen. Könyve megjelenése kapcsán Bukarestbe látogatott, és magától értetődő volt, hogy interjút készítenek vele lapunk számára. Amikor az Ambador Szálló recepciójánál azt kérdeztem, hol találunk egy alkalmas helyet, rögtön megjelöltek egy szobát valahol a szálló egyik felső emeletén. Egyértelmű volt, hogy azért irányítottak oda, mert azt a szobát lehallgatták. Nem került el a figyelmemet az sem, hogy mihelyt odaértünk, Escarpit felhívta a feleségét, és bejelentette neki, melyik szobában tartózkodik.

Második történetem a Könyv Nemzetközi Éve kapcsán a román UNESCO-Bizottság által rendezett sajtóértekezlethez fűződik, amelynek ő volt a főszereplője. A szerkesztőségtől azt a feladatot kaptam, hogy számoljak be az ott elhangzottakról, és tegyek fel neki lehetőleg én magam is egy kérdést. Az UNESCO-Bizottság székhelye, a Ştirbei Palota tele volt az eseményről tudósító újságírókkal. Escarpit bevezető szavai után kérdések következtek. A sort a román hírügynökség, az AGERPRES munkatársa nyitotta

meg, majd következett a központi pártlap, a Scânteia, és a második számú központi napilap, a România Liberă szerkesztője. Ekkor elérkezettnek láttam az időt, hogy szót kérjek. A meglepett tekintetekből megértettem, hogy jelentkezésem nem tartozott hozzá az eredeti forgatókönyvhöz. Kétszer is be kellett mutatkoynom, mielőtt feltehettem a magam kérdését. A rendszer gondos ellenőrzése még ezekre az ártalmatlan eseményekre is kiterjedt.